

«Основні питання християнської етики»: по слідах барселонської лекції Дітріха Бонхеффера

Анатолій ДЕНИСЕНКО

Східноєвропейський інститут теології, Львів, Україна

ORCID: 0000-0002-7166-9401

Анотація: Інтелектуальна спадщина Дітріха Бонхеффера (1906–1945) – одного з найвпливовіших теологів ХХ століття – була інтерпретована в різні способи. Його ідеї як розвивали, так і паразитували на них. Не стали винятком і його судження стосовно тих чи інших елементів християнської етики. Для того щоб не опинитися в пастці сучасних інтерпретаторів Бонхеффера, які часто-густо підлаштовують погляди теолога під свою парадигму, одні його думки приймаючи, а інші – ігноруючи, потрібно самостійно досліджувати всю його творчість, яка збереглася й дійшла до нас завдяки його учню та другу Еберхарту Бетге. Отже, метою цього есею є всебічне дослідження тих частин творчості Бонхеффера, на які найменше звертається увага в широких теологічних колах. Іншими словами, ми побачимо висловлювання не такого Бонхеффера, який відомий загальній читацькій аудиторії. Дисертації Бонхеффера, книги, статті, проповіді, лекції, листування, поезія тощо у підсумку склали шістнадцять томів. Лютеранський теолог вибудовував своє поняття етичного упродовж усього свого (на жаль, дуже недовгого) життя, але його концепція відома здебільшого за його ключовою працею 40-х років, яка отримала відповідну назву – «Етика». Тому, щоб розуміти, звідки беруть початок його оригінальні й часом радикальні етичні ідеї, слід звернутися до самих текстів Дітріха Бонхеффера та його біографії. Актуальність нашого матеріалу полягає в тому, що український читач більшою мірою не знайомий з ранньою творчістю Бонхеффера. Ба більше, український читач на сьогоднішні має лише переклад його листів та нотаток із-за ґрат. Щоб дослідити етичне вчення цього німецького теолога, дослідникам слід пройти шлях від його барселонської лекції і аж до праці всього життя, тобто до згаданої «Етики». Творчість Бонхеффера, як ніколи, є актуальною в нинішньому українському контексті, який по суті є станом війни з російською навалою і в якому звичайні християни (і не тільки) щоденно зіштовхуються з етичними викликами. І хоча тексти Бонхеффера написані, більшою мірою, з позиції німця (складно виправдати війни, які вела Німеччина в ХХ столітті), все ж таки в певних питаннях, які будуть розглянуті в есеї, він мав рацію.

Ключові слова: Бонхеффер, відповідальна дія, «останні речі», «передостанні речі», Божа воля, пацифізм, війна, етика, Нагірна Проповідь, моральні заповіді, *Ordnungen, völkisch, lebensraum*.

Вступ

«*christliche Ethik gibt es nicht*» (Bonhoeffer. *Grundfragen einer christlichen Ethik*)¹

Чи є ідеї, концепти, шляхи розуміння християнства, які походять від Дітріха Бонхеффера і які стали радикальними та ключовими для наступних поколінь та залишаються важливими для сьогодення? Чи є у відомого німецького протестантського теолога теми, які актуальні зараз, у XXI столітті? Чи можна нині адаптувати деякі його напрацювання під реальність російсько-української війни? Питання більш ніж злободенні. Бонхеффер у своїх текстах аналізував проблеми, які стоять поза часом і поза культурним контекстом, – адже кожне нове покоління переймається схожими питаннями, наприклад: «Як жити християнським життям сьогодні?», «Ким для нас сьогодні є Ісус Христос?»², «Якою має бути етика сьогодні?» і т. д.³ Усвідомлюючи широту поглядів Бонхеффера та масштабність матеріалу, який він залишив по собі, у цьому есеї ми зупинимось лише на проблемах, які цей, ще тоді молодий, теолог підіймав в одній зі своїх трьох барселонських лекцій 1929 року. Матеріал тієї лекції згодом допоможе йому полемізувати з Карлом Бартом, вибудувувати свою етику «останніх і передостанніх речей» і писати про «відповідальну дію» християнина. Базуючись на огляді його барселонської лекції з християнської етики, ми спробуємо проаналізувати порушені Бонхеффером питання, пов'язані з «добрим», «злом» і «Божою волею».

Усі ми знаємо, що боротьба Бонхеффера зі сталим розумінням Бога, відмова від спрощеного погляду на християнство та діалог з культурою свого часу – ті теми, які він розвивав у своїх останніх текстах («Етика»⁴, «Спротив і покора»), – були обірвані його стратою в 1945 році. Деякі питання теолог не встиг пропрацювати детально, і саме тому вже багато років його інтелектуальна спадщина залишається суперечливою, фрагментарною і в певному розумінні відкритою для інтерпретацій. Обов'язок сьогоднішніх християн, разом із Бонхеффером, розібратися в цих «останніх і передостанніх речах»⁵. Бонхеффер бачив «речі» не так, як бачили їх більшість його сучасників, і інстинктивно знав щось таке про Бога, що деякі з них змогли «схопити» лише через

¹ «Християнської етики не існує». *Dietrich Bonhoeffer. Herausgegeben von Eberhard Bethge, Dietrich Bonhoeffer Werke, Band 10. Barcelona, Berlin, Amerika 1928–1931* (München: Verlagsgruppe Random House, 1992), 327.

² У в'язниці (лист № 137 до Еберхарда Бетге від 30.04.1944 р.) Бонхеффер порушує, мабуть, ключове і найбільш упізнаване в його творчості питання: «Чим є християнство або навіть ким є насправді Христос для нас сьогодні?» Дитрих Бонхеффер, *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат* (К.: Дух і Літера, 2018), 464.

³ Jeffrey C. Pugh, *Religionless Christianity. Dietrich Bonhoeffer in Trouble Time* (NY: T&T Clark, 2008), 6.

⁴ Незавершена праця Бонхеффера, яка писалася на початку 40-х років. Була опублікована після його смерті Еберхардом Бетге (1949).

⁵ «Останні» і «передостанні» речі – ключові терміни «Етики» Бонхеффера. *Dietrich Bonhoeffer Werke, Band 6* (München: Verlagsgruppe Random House, 1992). Далі в посиланнях буде використовуватися узвичаєне скорочення *DBW*. Англійське видання *DBWE*.

роки⁶. Нам, для того щоб хибно не вписати Бонхеффера в лави євангельських консерваторів чи протестантських лібералів, треба обов'язково звернутися до його ранніх поглядів і простежити еволюцію його етичного світогляду.

Бонхеффер жив у складні часи історії людства. У більш пізньому періоді свого життя він здавав іспит на віру в самій гущі одного з найжорсткіших політичних режимів, які були відомі на цій землі, а саме – нацизму. У вирі подій він намагався дати визначення тому, що значить бути християнином, яким має бути християнство і як слід чинити учневі Христа перед лицем випробувань. У цьому есеї ми зазирнемо в ранній період життя та служіння Бонхеффера, бо саме тоді його етичні переконання формувалися, відточувалися і видозмінювалися. Певні його ідеї були ще сирими, а про деякі з них у майбутньому він соромитиметься навіть згадувати, – але про них нам теж варто говорити.

Пізній період життя цього німця (який у теологічній літературі, присвяченій Бонхефферу, досліджений краще, ніж ранній) можна описати як період певних абсолютів. Як абсолюту добра, так і абсолюту зла, коли чітко було зрозуміло, хто є хто, а майбутнє людства однозначно перебувало під загрозою. Парадокс полягав лише в тому, що часи абсолютів для етики дуже складні, бо не завжди випадає вибирати між добром та злом. Бонхеффер зрозумів цей парадокс ще до приходу нацистів до влади і появи схильності німецьких християн убачати в Гітлері нового месію. Ще молодий чоловік і не надто досвідчений теолог, він пише про ситуацію, в якій потрібно обирати – спочатку абстрактному християнинові, а через багато років і йому самому – між (більшим) злом і (меншим) злом.

Питання класичної етики, а саме: «як мені стати хорошим?» (*“wie werde ich gut”*) або «як зробити щось добре?» (*“wie tue ich etwas Gutes”*), не турбували молодого Бонхеффера. Його «Етика» (про неї ми згодом напишемо окрему статтю) теж починається словами про *“Willen Gottes”* (волю Бога). Тільки воля Бога, а не щось інше, є джерелом блага / добра (*“Der Wille Gottes ist der alleinige Ursprung des Guten”*)⁷. У контексті зазначеної теми цього числа журналу *Богословські роздуми* – теми співвідношення сакрального і секулярного – ми вбачаємо, що Бонхеффер був упевнений у тому, що людині, яка пізнала Бога (мова про сакральне), слід «долучитися до широти Христової душі у відповідальному вчинку, добровільно піддаючи себе небезпеці в потрібний момент»⁸ (мова про секулярне).

⁶ Stephen R. Haynes, *The Battle for Bonhoeffer* (Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Company, 2018), xvii.

⁷ DBW 6, 32.

⁸ Бонхеффер, *Спротив і покора*. 62.

Барселонський період Дітріха Бонхеффера⁹«Do in Rome as the Romans do»¹⁰

Сьогоднішній читач «Етики» Дітріха Бонхеффера, можливо, не знає, що серйозно досліджувати етичні питання її автор почав значно раніше і представив свої напрацювання ще в своїй барселонській лекції, яку прочитав у п'ятницю 8 лютого 1929 року¹¹. Ця лекція раннього періоду його викладацької діяльності мала назву «Grundfragen einer christlichen Ethik» («Основні питання християнської етики») і пов'язувала етику з вивченням Нагірної Проповіді, а отже і з дослідженням принципів християнського послуху в процесі учнівства. Учнівство робити наголос на конкретність етичних рішень, які, своєю чергою, є маркерами, що відрізняють християнство від моралізаторства і легалізму.

У 1927 році Бонхеффер дописав свою докторську дисертацію із соціології церкви «Sanctorum Communio. Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche» («Sanctorum Communio. Догматичне дослідження соціології Церкви») і в ній – до речі, як і в лекції, яку ми розглянемо нижче, – він ще виправдовує війну (Бонхеффер тоді вважав, що військова агресія є частиною Богом даного, створеного історичного порядку). І це попри те, що його старший брат Вальтер помер 1918 року від ран, отриманих під час Першої світової війни. Поїздка в Барселону мала стати першою великою (річною) самостійною закордонною мандрівкою Дітріха. Тоді молодий Бонхеффер ще не мав якоїсь внутрішньої близькості / спорідненості з Іспанією, яку він раніше відчув до Італії, де побував у 1924-му. Десять років потому (5.11.1942 р.) він напише своєму церковному суперінтенданту Дістелю, що цей

⁹ Цей розділ мого есе присвячений барселонському періоду Дітріха Бонхеффера і стислим викладом матеріалу з двох найкращих німецькомовних біографій: Еберхарта Бетге «Дітріх Бонхеффер: теолог, християнин, сучасник» (1967) та Фердинанда Шлінгензіпена «Дітріх Бонхеффер 1906–1945: мученик, мислитель, людина опору» (2010). У Бетге це розділ «Вікаріат в Барселоні: 1928» (129–158) у Шлінгензіпена: «Роки подорожей (1929–1931). Як асистент пастора в Барселоні» (57–73). Ferdinand Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer. 1906–1945. Eine Biographie* (München: Verlag C.H. Beck, 2006); Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Eine Biographie* (München: Christian Kaiser Verlag, 1967). Як пише Де Грачі (John W. De Gruchy) у розділі «Біографії і портрети», присвяченому оприлюдненим біографіям Бонхеффера, «біографії не є історичними романами. Креативність під час написання біографії має поширюватися на стиль та презентацію, а не на художню винахідливість чи виправдання польоту вільної думки. Непросте життя Бонхеффера дає простір для широкої інтерпретації, але не дозволяє спотворювати її». John W. De Gruchy, "Biographies and Portraits", 462–471, in Michael Mawson, Philip G. Ziegler (eds.) *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 463.

¹⁰ Латинською «si fueris Rōmae, Rōmānō vīvitō mōre», що в перекладі: «коли в Римі – чини, як римляни». Schlingensiepen, 64.

¹¹ Чарльз Марч (Charles March), професор релігієзнавства в Університеті Вірджинії, в своїй біографії Бонхеффера під назвою «Дивна слава. Життя Дітріха Бонхеффера» ("Strange Glory. A Life of Dietrich Bonhoeffer") (London: SPCK, 2014) датує барселонську лекцію 8 квітня 2029 року, що є помилкою. Попри те що Марч знає німецький контекст і розбирається в теологічному світі часів Бонхеффера, у першому накладі біографії він допустився багатьох помилок фактологічного характеру (дати, імена, адреси, тощо). Більше критики див. у: De Gruchy, «Biographies and Portraits», 462–471.

¹² DBW 10, 323–345.

¹³ DBW 1.

період (1928–1931) «налаштував усі мої думки на шлях, від якого я ще не відхилився і ніколи не відхилися»¹⁴.

До поїздки в Барселону, як згадує його учень і друг Еберхарт Бетге, Бонхеффер жив виключно академічним життям, де він міг вибирати, що йому запропонує світ театру, музики або літератури. Щоденна інтелектуальна «трапеза» відбулася в компанії добре обізнаних у політиці та філософії співбесідників. Невдовзі Бонхеффер буде відрізаним від усього цього і не матиме достатньо часу навіть на приватне листування зі «старим» світом, який він колись знав. До Барселони він міг присвячувати себе складним релігійним дискусіям на семінарах та читати всі щойно видані теологічні книжки. В Іспанії його діяльність обмежиться локальним хором або тими чи іншими товариствами, а також засіданнями комісій та консультаціями в німецькій колонії. А свій вільний час він присвячуватиме відвідуванню парафіян чи підготовці до проповідей. До цього кожен крок і кожен рух він обговорював зі своєю великою родиною, тепер він муситиме покладатися лише на власні ресурси. Уперше в житті його особистість, час, таланти спрямовуватимуться на виконання практичних церковних завдань і вперше він опиниться у підпорядкуванні офіційного служителя церкви. Аристократично-буржуазна дитина з *der Wangenheimstraße* з її інтелектуальними стандартами та вимогливим смаком, потребою в гармонії між тим, що чуєш, і тим, що вимовляєш, буде закинута у заледве придатні для життя обставини парафії. Цей конфлікт між прагненням та реалізацією прагнення трохи «остудить» молодого Бонхеффера.

Бюрократичні владнання забрали дещину часу і Бонхеффер вирушив у дорогу на початку лютого 1928 року, а до Барселони дістався 15 лютого. Доречно нагадати, що Іспанія тих часів була монархією під військовою диктатурою Прімо де Рівери.

Паралельно з парафіяльним служінням Бонхеффер готував свою докторську дисертацію із соціології церкви для публікації та розпочав роботу над ще однією великою докторською дисертацією – (*Habilitationsschrift*) «*Akt und Sein*» («Дія і Буття») ¹⁵, яку він захистить у 1930 році. Однак основним служінням, яке цікавило Бонхеффера в Барселоні, була проповідницька діяльність. Пастор Ольбріхт надав йому можливість проповідувати 19 разів – упродовж того року, коли Бонхеффер перебував в Іспанії. У ті часи це було більше, ніж зазвичай надавалося асистенту пастора. І це при тому, що Ольбріхт заздрихав успіху Бонхеффера і певний час навіть публічно не оголошував проповідника на наступне служіння. Сам же пастор переважно читав націоналістичну літературу та газети. В ювілейній брошурі, присвяченій сторіччю німецькомовної євангелічної громади в Барселоні (1885–1985), є фотографія Ольбріхта, яка датована 1933 або 1934 роком. На ній він зображений зі значком на лацкані із зображенням свастики.

З тогочасних проповідей Дітріха Бонхеффера збереглися 14 манускриптів, які засвідчують, наскільки відповідально молодий теолог ставився до всього,

¹⁴ DBW 16, 367.

¹⁵ DBW 2.

що говорив з кафедри. Він писав додому, що працює над проповіддю цілий тиждень, присвячуючи їй час кожного дня. Так 26 серпня 1928 року для проповіді він обрав текст 1 Івана 2:17: «Минається і світ, і його пожадливість, а хто Божу волю виконує, той повік пробуває!» Для того щоб зрозуміти широту поглядів молодого проповідника, зазначимо, що в проповіді він розповідає про Фауста та Прометея, згадує Бетховена, Баха, Гете та Мікеланджело. Щоб показати, що людське (все, що створене людьми) є тимчасовим, він не оминає Геракліта, Будду, Соломона, Теодора Фонтане, Шиллера та Ніцше. Саме в цій проповіді він уперше підводить своїх читачів (слухачів) до так званих «останніх та передостанніх речей». Це розрізнення стане однією з основних категорій «Етики» Бонхеффера. «Останні речі» – це божественне «так» і «ні» людському, в Його суді та ласці (милості). Але людство не може жити лише в прив'язці до «останньої речі». У будь-якому разі, нам потрібно знайти свій шлях у цьому світі: вчитися, працювати, заробляти собі на життя, знаходити партнера, підтримувати місце проживання в порядку, правильно рости дітей. У майбутньому до цього списку «передостанніх речей» Бонхеффер приєднає і свою таємну працю в Русі Опору (*die Widerstandsbewegung*). Про те, як тримати баланс між «останніми» і «передостанніми речами», він детальніше напише в «Етиці».

У період з листопада 1928 по лютий 1929 року Бонхеффер анонсував серію лекцій для громади на тему «Криза і надія в сучасній релігійній ситуації». Майже як у Пауля Тілліха, що його книгу (1925 року) «Релігійна ситуація сьогодення» (*Die religiöse Lage der Gegenwart*)¹⁶ він замовив собі з Берліна. Отже, Дітріх запропонував чотири лекції (на Старий Заповіт, Новий Заповіт та етичні питання) на загальну тему: як християнство може бути відповіддю на поточну кризу в Європі. Насправді така лекційна практика виходила за межі звичайного служіння парафії. Лекції зібрали чималу аудиторію, їх відвідали навіть католики та не церковні люди. Бонхеффер полонив присутніх ідеальною подачею матеріалу. Збереглися тексти лише трьох із них. Їхні назви: «Трагедія пророків, її сенс та наслідки», «Ісус Христос і сутність християнства», «Основні питання християнської етики». Усі три можна знайти в повному зібранні творів Бонхеффера. Ці лекції передусім цікаві тим, що ідеї, які були означені в них, Бонхеффер розширить та доповнить у своїх наступних теологічних працях. Із цих трьох лекцій ми детально розглянемо лише одну.

¹⁶ Paul Tillich, *Die religiöse Lage der Gegenwart* (Berlin: Ullstein, 1926).

«Основні питання християнської етики»

“Der Ursprung der christlichen Ethik ist nicht die Wirklichkeit des eigenen Ich, nicht die Wirklichkeit der Welt, aber auch nicht die Wirklichkeit der Normen und Werte, sondern die Wirklichkeit Gottes in seiner Offenbarung in Jesus Christus” (Bonhoeffer. Ethik)¹⁷

Передусім етика за Бонхеффером – це питання «крові та історії» (*Die Ethik ist Sache des Blutes und Sache der Geschichte*)¹⁸. Вона не спустилась до нас на землю з неба. Радше вона є дитям землі (*ein Kind der Erde*), і причина тому – постійні зміни як у самій історії, так і в так званому «оновленні крові», чи, простіше кажучи, в переході між поколіннями. Саме тому, пише він, існує німецька етика, французька чи американська¹⁹. Сьогодні разом із Бонхеффером ми можемо сказати, що існує російська етика (якою би викривленою вона не була) і етика українська. Якщо в часи Бонхеффера німецька етика визначалася світовою війною (тут мається на увазі Перша світова, 1914–1918 роки), то в наш час українська і російська етики визначаються десятилітньою (з 2014 року) війною України та Росії.

У своїй лекції Бонхеффер виділяє чотири групи людей у робочій Німеччині, кожна з яких прийшла до іншої етичної ідеології через власну історичну реконструкцію. До першої групи належать ті, чії роки розвитку і становлення відбулися ще до війни; далі йдуть ті, кого, раніше чи пізніше, сама війна «довела» до зрілості; третя група – це покоління молоді, пов’язане з революцією, ті, чие пробудження і розвиток припали на період між 1918 і, скажімо, 1923 роками; і, нарешті, не забуваймо про тих, кому належить майбутнє, тим, хто знає війну та революцію тільки з чуток і яким зараз (на час написання барселонської лекції) вісімнадцять-двадцять років. Звідси й стрімка послідовність подій упродовж менш ніж двох десятиліть. Ці роки якраз і породили чотири типи духовного / інтелектуального покоління. І якщо, зазначає Бонхеффер, ми хочемо розібратися з безпрецедентною плутаниною щодо етичних проблем у сучасній (тодішній) Німеччині, ми повинні постійно зважати на те, що зараз (а його лекція, нагадуємо, датована 1929 роком) борються один проти одного не два, а чотири різних покоління (а отже й чотири різних етичних наративи)²⁰. Бонхеффер наголошує, що важко знайти (скажімо, в літературі) період в історії Німеччини, який зазнав би таких же радикальних змін, як період між 1910 і, приблизно, 1925 роком. Усе, що здавалося сталим, ствердлим, стало м’яким, усе, що здавалося певним, стало непевним, усе, що здавалося самоочевидним, стало сумнівним – політично, літературно, філософськи, етично²¹.

¹⁷ Джерелом християнської етики не є реальність власного «я», не є реальність світу, не є реальність норм і цінностей, а є реальність Бога в Його одкровенні в Ісусі Христі. *DBW* 6, 33.

¹⁸ *DBW* 10, 323.

¹⁹ *DBW* 10, 323.

²⁰ *DBW* 10, 324.

²¹ *DBW* 10, 324.

Але як щодо ідеї саме християнської етики? А що, якщо, як наголошує Бонхеффер, ці два слова внутрішньо абсолютно не сумісні – «християнський» (*christlich*) і «етичний» (*Ethik*)? Чи не є їхнє поєднання спробою секуляризувати ідею того, що стало «серцем» християнства (Нагірної Проповіді)? Чи не існує ризик, що внаслідок цього так звана християнська етика може стати просто ще однією нормою у моральному кодексу? Можливо, вона є чимось кращим за решту правил або чимось трохи гіршим за інші приписи, – але і в першому, і в другому разі вона цілком «втягується» у «відносну історичність» (*Geschichtlichen hineingezogen*). Якщо так, то поряд з німецькою етикою існує і християнська етика, яка жодним чином не претендує на свою перевагу²². Міркування в цьому напрямку веде до того, що стверджувати роль християнської етики і підтримувати ексклюзивність такої етики вочевидь є надзвичайно непростим завданням²³.

Для Бонхеффера християнство і етика представляють дві сутності, які абсолютно не сумісні і досить різні. Християнство каже про винятковий шлях від Бога до людини (із середини Божої власної милосердної любові до нечестивих, грішних), а етика – про шлях від людини до Бога, про «зустріч» між святим Богом (*des heiligen Gottes*) і святою людиною (*dem heiligen Menschen*); іншими словами, християнство говорить про благодать (*der Gnade*), а етика – про праведність (*der Gerechtigkeit*)²⁴. Далі Бонхеффер пише про те, що, оскільки існує незліченна кількість людських шляхів до Бога, отже існують і незлічені етики. Але є тільки один шлях від Бога до людини – і це шлях у Христі, хресна дорога. Питання християнства не є питанням співіснування добра і зла серед людей – це питання, чи Бог милостивий, чи ні. Об'єкт християнської звістки перебуває поза межами категорій добра і зла. І так має бути, бо якщо Божу благодать поставити в залежність від людей, згідно з категоріями добра та зла, це означало би, що люди претендують на роль Бога. А відтак – кидають виклик владі та честі, які притаманні Богу²⁵. Християнство і етика, пише Бонхеффер, не мають абсолютно жодного стосунку одне до одного. Християнської етики не існує (*christliche Ethik gibt es nicht*). Від ідеї християнства немає жодного переходу до ідеї етики. І все ж така послідовність міркувань, зауважує мислитель, явно збиває нас зі шляху. Ми просто зобов'язані запитати: чому ж тоді всі Євангелія і весь Новий Заповіт сповнені очевидних етичних норм? Що тоді Нагірна Проповідь робить у Новому Заповіті? І тут Бонхеффер підходить до іншого, не менш значущого питання: у чому сенс так званої етики Нового Заповіту? (*Was hat denn die Bergpredigt dann im Neuen Testament zu schaffen?*)²⁶

Хтось може сказати, що етика Нового Заповіту говорить нам про заповідь любові, про те, що потрібно любити свого ближнього (Мф 22:37–39), і не тільки того, хто відповідає любов'ю на любов (Мф 5:44–46). Але в цьому немає нічого нового, вважав Бонхеффер, бо про це вже казали і рабі Гілель, і римський філо-

²² DBW 10, 326.

²³ DBW 10, 326.

²⁴ DBW 10, 327.

²⁵ DBW 10, 327.

²⁶ DBW 10, 327.

соф Сенека. Що тоді нового в Нагірній Проповіді? У ній немає нічого «нового» – у сенсі нових вимог, але вона може запропонувати дещо зовсім інше. Значення всіх етичних заповідей Ісуса полягає радше в тому, щоб сказати людині: ти стоїш перед лицем Божим, Божа благодать панує над тобою; ти перебуваєш у розпорядженні когось іншого у цьому світі, ти повинен діяти й поводитися так, щоб у кожному своєму вчинку ти пам'ятав про те, що і перед Чиїм обличчям ти робиш, і що Бог має певну волю (*Wille*) та хоче, аби вона була виконана. Кожен конкретний момент розкриває природу цієї волі. Християнин, зі свого боку, просто повинен бути абсолютно впевненим у тому, що його власна воля має в кожному разі бути співвіднесена з божественною волею, його воля повинна відступити перед волею Бога²⁷. Звідси випливає, що посвята Богові вимагає цілковитого зречення особистих вимог і претензій з нашого боку у ставленні до Бога, а християнські етичні вчинки можуть характеризуватися як любов. Однак це твердження теж не є новим принципом, воно співзвучне статусу, який людина має перед Богом. Немає таких етичних принципів, які дозволяють християнинові «зробити» себе моральним (стати моральним). Натомість «під рукою» лише вирішальний момент, тобто кожна мить, що має потенційну етичну цінність. Ніколи, пише Бонхеффер, учорашній день не може рішуче вплинути на мої моральні вчинки сьогодні. Я мушу завжди заново встановлювати свій безпосередній зв'язок з Божою волею. Сьогодні я знову щось зроблю, і не тому що вчора це здавалося правильним, або тому що це правильно і сьогодні теж. Лише Божа воля вказує мені напрямок моєї дії²⁸.

Цей постійний зв'язок з Божою волею (який має бути притаманний християнинові) є великим моральним оновленням, яке й призвело до відкидання Ісусом принципів, або так званих «фундаментальних правил», або в термінах Біблії – закону. І саме ця зміна є наслідком християнського уявлення про Бога. Бо якби справді існував універсальний моральний закон, то він би гарантував, що дотримання його дає змогу людині пройти шлях до Бога (удосконалитися). Якщо у мене є такий принцип, пише Бонхеффер, я відчуваю себе захищеним *sub specie aeternitatis* (з лат.: «з точки зору вічності») ²⁹. Та якщо так, то людина стає рабом своїх принципів і відмовляється від найціннішого людського надбання – власної свободи. Коли Ісус «навертає» людей до Бога, то він повертає людству величезний дар, який воно втратило, а саме – свободу³⁰.

Християнська «етична» дія, зазначає Бонхеффер, це дія, яка впливає зі свободи, зі свободи тих, хто нічого не має в собі, але має все у своєму Бозі. Новий Заповіт говорить про цю свободу досить-таки розлого³¹. Христос приносить свободу, дає можливість стати вільним від світу, вільним навіки. Іншого закону, крім свободи, для християнина тепер немає. Вже не існує загальноприйнятих законів,

²⁷ DBW 10, 329.

²⁸ DBW 10, 330.

²⁹ DBW 10, 330.

³⁰ DBW 10, 331.

³¹ Бонхеффер цитує такі місця Нового Заповіту: 2 Кор. 3:17; Ів. 8:31–32, 36; Рим. 8:20–21; Гал. 5:1; Як. 1:25; 2:12.

нав'язаних іншими або навіть самому собі. Ті, хто відмовляється від своєї свободи, також відмовляється від свого статусу християнина. Християни стоять у свободі, пише мислитель, без будь-якої сторонньої підтримки. Вони самі відповідають за те, як розпорядяться цим даром. Завдяки цій свободі християни по-новому, як в акті творіння / звершення (*schöpferisch*), підходять до своїх етичних вчинків. Діяти відповідно до принципів – непродуктивно, бо це лише відображає або копіює закон. Діяти в умовах свободи – це звершувати (активно втручатись у той чи інший процес). Християни активно (*greift*) черпають форми своєї етичної діяльності з вічності. Християни створюють власні стандарти (еталони) добра і зла; тільки самі християни виправдовують свої вчинки, так само, як і вони самі несуть відповідальність (*die Verantwortung*) за ці вчинки. Християни пишуть нові скрижалі (*neue Tafeln*), закарбовують нові декалоги (*neue Dekaloge*), як говорив Ніцше про Надлюдину (*Übermensch*)³². Надлюдина, зазначає Бонхеффер, не є, як уявляв це Ніцше, чимось протилежним християнинові. Сам того не усвідомлюючи, Ніцше наділив Надлюдину багатьма рисами вільного християнина. Схожі думки, вважав Бонхеффер, можна знайти як у Павла, так і в Лютера. У будь-якому разі, варто пам'ятати, що традиційна мораль і громадська думка, ніколи не зможуть стати нормою для дії християн³³.

Християни діють відповідно до того, що вони вважають Божою волею для себе, не замислюючись над тим, що думають про це ті, хто їх оточують. Християни не звертають уваги на узвичаєну в суспільстві мораль. Ніхто, крім християн і Бога, не може знати, чи вони насправді діють правильно чи неправильно. Водночас етичні рішення (*der ethischen Entscheidung*), пише Бонхеффер, приводять нас до щонайглибшої самотності (*die Einsamkeit*) – самотності, в якій людина стоїть перед живим Богом. Ніхто не може нам допомогти, ніхто не може взяти на себе частину відповідальності. Бог накладає на людину тягар, який вона повинна нести сама³⁴. Тільки в самореалізації Бог пробуджує наше «Я» (*Ich*). Тільки через Божий поклик я стаю цим «Я» – ізольованим від усіх інших людей, покликаним Богом до відповідальності, таким, хто пізнає себе самого у вічності. На самоті я лишаюся віч-на-віч із Богом. Я один можу знати, що є правильним / добром (*was gut*), а що – неправильним / злом (*was böse*) особисто для мене. Немає вчинків, які були би поганими самі по собі; навіть убивство може бути освячене (*auch der Mord kann geheiligt werden*)³⁵. Існує лише вірність Божій волі (*von Gottes Willen*) або відступництво від неї. Не існує закону з конкретним змістом, є лише закон свободи, який накладає індивідуальну

³² Ніцше говорить про Надлюдину вперше у «Веселій науці», ця тема також є однією з центральних у його філософській повісті «Так казав Заратустра». Фрідріх Ніцше, *Так казав Заратустра: Книжка для всіх і ні для кого. Жадання влади*. Переклад з німецької Анатолій Онишко та Петро Тарашук (Дніпро, Київ: Основи, 1993); Фрідріх Ніцше, *Весела наука*. Переклад з німецької В. Б. Чайковського (Харків: Фолю, 2020).

³³ *DBW 10*, 331.

³⁴ *DBW 10*, 332.

³⁵ Ця думка Бонхеффера, пише Фердинанд Шлінгензіпен, може наштовхнути нас на думку про участь Бонхеффера в змові, щоб убити Гітлера і здивувати нас хоч би тим, що в церковній лекції, у лютому 1929 року, Бонхеффер вже не просто думав, що таке можливо, а вголос про це заявляв, не уявляючи, куди його одного дня можуть привести ці слова. Schlingensiepen, 69.

відповідальність перед самим Богом. Закон подолано раз і назавжди. Це впливає з християнської ідеї Бога про те, що більше не може існувати ніякого закону³⁶.

Найсерйознішим каменем спотикання для християнина є перетворення заповідей з Нагорної Проповіді, через застосування їх буквально до сьогодення, на якийсь новий закон. Таке перенесення безглузде, тому що нездійсненне, це також суперечить духу Христа, який приніс свободу від закону. Бонхеффер наводить приклад – життя графа Толстого (і багатьох інших поряд з ним), яке ґрунтувалося на такому непорозумінні³⁷. Далі він апелює до Святого Духа. За апостолом Павлом, буква вбиває, а Дух дає життя (2 Кор. 3:6), що означає: Дух перебуває там, де вчиняється конкретна дія, тобто в теперішньому. Фіксований Дух не є Духом узагалі (*der festgelegte Geist ist kein Geist mehr*). Дух Святий присутній тільки в етичному акті (*im ethischen Handeln*), а не у фіксованому моральному правилі чи заповіді (*der festgesetzten Moralvorschrift*). Саме тому нові заповіді Ісуса не можна розглядати як нові етичні принципи, бо вони мають розумітися в душі, а не в букві. Радикальна вимога Ісуса, зазначає Бонхеффер, полягала в радикальному зреченні власної особистості та власної волі, що є ключовою вимогою до християнина, коли мовиться про ухвалення етичних рішень перед Богом. Але, пише теолог, тут слід пам'ятати, що не всі приклади поведінки Ісуса є прийнятними для нас. Буквальне наслідування їх стане рабським і невільним актом для сьогоденного вірянина³⁸.

Далі автор барселонської лекції стверджує, що з усіх цих міркувань випливає те, що не можна говорити абсолютно категорично про якісь там етичні проблеми з християнської точки зору. Нема жодних підстав для створення загальнозначущих принципів, оскільки кожна окрема мить, прожита перед лицем Бога, може вимагати цілком несподіваного рішення. Стосовно нашої епохи ми можемо лише повторити це: ми повинні підкоряти себе Божій волі, коли ухвалюємо етичні рішення та розглядаємо наші дії зараз *sub specie aeternitatis*. Речі мають відбуватися так, як вони відбуваються, – тільки в такий спосіб усе відбуватиметься правильно (*es läuft richtig*). Щодня і щогодини ми зіштовхуємося з абсолютно новими ситуаціями, в яких маємо щось вирішувати, і завдяки цьому ми по-новому переживаємо жахливий досвід, який неясно вказує нам на волю Бога. Це стається через те, наголошує Бонхеффер, що Божа воля начебто суперечить сама собі, коли два Божі накази (*Ordnungen*) на позір заперечують один одного, – і людина опиняється в стані, коли їй необхідно обирати не між добром і злом, а між злом і злом. Саме тут християнин зустрічається з Реальним, або Фактичним (*die eigentlichen*), що і є найбільшою проблемою етики³⁹. Виклик при цьому полягає в тому, що неможливо сформулювати будь-яке загальне правило, яке могло би бути визнане як суто християнське. Зробити це означало би просто написати нові принципи, що ввело би нас у конфлікт із законом свободи. Усе, що може християнин, – це розглянути конкретну ситуацію і запропонувати одну з можливостей для ухвалення рішення. Саме ж рішення

³⁶ DBW 10, 332.

³⁷ DBW 10, 332.

³⁸ DBW 10, 333.

³⁹ DBW 10, 333.

ухвалюється з огляду на реальний стан речей, воно має ухвалюватися вільно, у конкретній ситуації, конкретним індивідом⁴⁰.

Але тут є одна проблема, зазначає Бонхеффер, яка ніколи не вирішується, оскільки вона містить внутрішні протиріччя двох божественних порядків (*Ordnungen*). Перше, і головне, питання пов'язане із взаємозв'язком між історичним розвитком та Божою заповіддю. Це стосується, наприклад, проблеми національної експансії, розвитку, війни, економічної конкуренції і т. д. Друге питання пов'язане зі «взаєминами» між любов'ю і правдою, любов'ю і праведністю, походження якої (любові) ми шукаємо в Бозі. І, нарешті, питання, яке сьогодні актуальніше, ніж будь-яке інше, – це питання «природи і духу» (*Natur und Geist*), спільним джерелом яких, знову ж таки, є Бог⁴¹. Складність пошуку правильної відповіді полягає в тому, що треба знайти ієрархію в божественному порядку. За якою логикою ми можемо ставити заповідь про любов вище за любов до істини (*der Liebe über das der Wahrheit*) або навпаки⁴²? Бо, і це не таємниця, заповідь любові може бути суперечливою в самій собі.

Візьмімо до прикладу питання війни (*das Problem des Krieges*)⁴³. Під час війни і після неї (мається на увазі Перша світова) ми чули, пише Бонхеффер, і ми все ще чуємо, що вся слабкість і жалюгідність християнства, його церкви і послідовників проявилися в нездатності запобігти війні. Ба більше, кажуть, що якщо християни справді хочуть бути цілісними і послідовними християнами, вони мають рішуче відмовилися служити в армії. Представники різних християнських сект не раз заплатили за своє християнське переконання (не брати до рук зброю), потрапивши до в'язниці, бо для тих, хто серйозно називає себе християнином, краще прийняти найстрашніше законне покарання, ніж іти воювати. На підтримку такого погляду Бонхеффер наводить деякі місця з Писання. «Не противитись злому. І коли ударить тебе хто у праву щоку твою, підстав йому й другу. А хто хоче тебе позивати й забрати сорочку твою, віддай і плаща йому. А хто силувати тебе буде відбути подорожне на мило одну, іди з ним навіть дві. Хто просить у тебе то дай, а хто хоче позичити в тебе не відвертайся від нього. Ви чули, що сказано: Люби свого ближнього, і ненавидь свого ворога. А Я вам кажу: Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі, що наказує сходити сонцю Своему над злими й над добрими, і дощ посилає на праведних і на неправедних» (Мф 5:39–45). І ще: «Ви чули, що було стародавнім наказане: Не вбивай, а хто вб'є, підпадає він судові. А Я вам кажу, що кожен, хто гнівається на брата свого, підпадає вже судові. А хто скаже на брата свого: рака, підпадає верховному судові, а хто скаже дурний, підпадає геєні огненній» (Мф 5:21–22). Бонхеффер підводить ризику під цими цитатами з Писання такими

⁴⁰ DBW 10, 334.

⁴¹ DBW 10, 334.

⁴² DBW 10, 335.

⁴³ DBW 10, 335.

словами: «У Новому Заповіті чітко і недвозначно викладено: не протився злу, не вбивай» (*du sollst dich dem Übel nicht widersetzen, du sollst nicht töten*)⁴⁴. Як після цього хтось наважується виправдовувати війну з християнської точки зору? – запитує далі Бонхеффер. Зараз мільйони чоловіків християн йдуть на війну, пише він, і не тільки тому, що вони вимушені це робити, – вони вважають це Божою волею. Вони здійснюють богослужіння на військових полігонах і насмілюються втягувати Бога і святе ім'я Ісуса Христа в жахіття вбивств. Війна – це не що інше, як убивство. Війна – це злочин. Ніякий християнин не може йти воювати, – підсумовує Бонхеффер цю позицію⁴⁵. Такий аргумент здається цілком зрозумілим і переконливим, але він містить і протиріччя, і Бонхеффер його висновує: цей аргумент не конкретний, а отже не може бути глибоким християнським рішенням. Тому що він закликає до заповіді не вбивати, виставляючи цю заповідь як остаточне рішення. Однак, пише теолог, ми випускаємо з уваги ключовий момент: коли на наш народ (*Volk*) нападають, заповідь любові більше стосується захисту невинних, ніж утримання себе від убивства свого ворога (що теж важливо, але це вже не першочергове)⁴⁶. Ця думка, у нашому контексті, більше стосується українців, а не росіян, бо останні напали на нашу землю. Простежимо за логікою Бонхеффера в цьому питанні.

Було би помилковим з моральної точки зору, пише він, вважати, що перший обов'язок християнина – любити свого ворога і дозволяти ближньому загинути. Просто неможливо любити ворога й захищати свій народ одночасно. Потрібно вибрати одну зі сторін: або дати можливість знищити свого брата, або підтримувати вбивство свого ворога. Християнин постає перед цією дилемою в той момент, коли його народів (якому він служить) оголошують війну. У практичній площині питання тут таке: йти на війну чи не йти на війну. Якщо за переконанням я не йду – хоча для мого народу настала скрутна година, – і при цьому ще й цитую слова Христа, який сказав мені: «Люби ближнього свого, як самого себе», то я входжу в протиріччя, бо любити ближнього означає любити його більше, ніж своє боязливе сумління. Отже, виходить, що в першу чергу християнин має любити свого ближнього, а що буде далі, то вже другорядне⁴⁷.

Але ви можете запитати: чи не є мій ворог так само моїм ближнім, як і мій біологічний брат чи сестра? Чи християнство не згладжує ці відмінності проповіддю про всесвітнє братерство? Усе, звісно, так, але ці запитання впливають з розуміння абстрактних принципів, а не з конкретної «насущної» ситуації. Якщо коли-небудь я опинюся в такому становищі, зазначає Бонхеффер, де мені доведеться вирішувати, чи дозволяти нападнику скривдити мого біологічного брата, чи, може, краще підняти свою руку проти ворога, то сам цей момент (*der Augenblick*), безсумнівно, покаже мені, хто з цих двох повинен бути моїм ближнім, у тому числі в очах Бога⁴⁸.

⁴⁴ *DBW 10, 335–336.*

⁴⁵ *DBW 10, 335.*

⁴⁶ *DBW 10, 336.*

⁴⁷ *DBW 10, 336.*

⁴⁸ *DBW 10, 337.*

Християни, пише Бонхеффер, які йдуть на війну, не ненавидітимуть своїх ворогів, оскільки ненависть не притаманна послідовникам Христа. У бою вони все одно молитимуться за своїх ворогів і за їхні душі. Треба зазначити, що в цей період своєї творчості (це ще до приходу до влади нацистів) Бонхеффер вважає, що коли німецькі солдати віддаватимуть свої тіла на смерть, за свою батьківщину – як християни, то вони благословлятимуть ворогів, помираючи на полі битв. Вороги Німеччини перебувають у такій самій ситуації, як і самі християни. Вороги теж боронять своїх матерів, своїх дітей, свій народ. У таких випадках, пише мислитель, я вже не маю вибору між добром і злом: незалежно від того, яке рішення я прийму, я все одно забруднюся законами цього світу. Так, я буду не правим, якщо візьму в руки зброю й усвідомлюватиму, що роблю щось жакливе, але я також розумітиму, що не можу вчинити інакше. Я захищатиму свого брата, свою матір, свій народ, і я зможу зробити це лише проливаючи кров ворога. Саме любов до мого народу освятить вбивство, освятить війну⁴⁹. Християнин, пише Бонхеффер, має страждати від жаків війни разом зі своїм народом, беручи на себе весь тягар відповідальності, як би важко це не було для його душі. Такий християнин намагатиметься любити своїх ворогів, проти яких він присягнув на смерть, – оскільки християнин любить своїх ближніх. Він йде проти своїх ворогів, бо він любить свій народ. Вчиняючи так, християнин наче віддає борг своєму народові, в який Бог помістив його. Бонхеффер нагадує, що християнське рішення ухвалюється лише в рамках тих стосунків з Богом, які існують на момент, коли християнин остаточно віддає себе Божій волі. Він вважав, що якщо навіть світ вчинятиме насильство над його совістю, християнин може ухвалити тільки одне рішення – і саме те, до якого Бог веде його у священну годину зустрічі між волею людини і волею Божою. Саме тоді воля Бога має взяти верх над волею християнина⁵⁰. Є й хибний шлях – робити із заповідей Нового Заповіту нові закони і поневолювати самих себе цими законами, – замість того, щоб робити вибір у згоді з власною свободою. Ті, хто вчиняє так, судять по букві, а не по духу Христа. Вони діють відповідно до принципів, а не з огляду на конкретну кризову ситуацію, яку Бог посилає християнинові (*naus der konkreten von Gott mir geschickten notvollen Situation*). Іскри, пише Бонхеффер, не виникають у порожньому просторі, вони утворюються, коли тверді камінці вдаряються один об одного. Іскри Святого Духа спалахують не в ідеях та принципах, а в необхідному рішенні моменту (*in der notvollen Entscheidung des Augenblicks*).⁵¹

Далі йде, мабуть, найскладніший матеріал лекції Бонхеффера. Для того щоб мати повну картину світогляду раннього Бонхеффера, маємо зупинитися на тому, як і до чого Бог кличе народи. Цей аспект по-різному висвітлюється в Старому Заповіті, але він виступає, на думку Бонхеффера, засобом протидії приниженню і тяжкому становищу німецького народу після його поразки у Першій світовій війні. Адже умови миру були сприйняті німцями з глибоким обуренням. Держави-пере-

---

⁴⁹ DBW 10, 338

⁵⁰ DBW 10, 338.

⁵¹ DBW 10, 338.

можливі «відтіснили» німецький народ на другий план історії. Страждання власного народу і тема «*Volk ohne Raum*» (людей без місця) стали домінуючою темою в німецькій літературі. Бонхеффер і сам піддається депресивному настрою своїх співвітчизників і рефлексує над категоріями, поширеними серед німців, які опинилися в еміграції.

Чи можна виправдати війну з точки зору християнської етики? – запитує Бонхеффер. І тут він має на увазі той випадок, коли людина сама починає війну. Це питання повертає його назад, до значно ширшої проблеми – до питання про зв'язок між історією і Богом, людиною і Богом, розвитком і Богом. Народи подібні до індивідів. Спочатку вони незрілі та потребують керівництва. Потім вони переживають етап молодості, становлення, дорослішають, розвиваються – і помирають. Це і не погано, і не добре, але тут приховані глибокий сенс. Як би це було не приємно, пише Бонхеффер, зростання передбачає розвиток, а збільшення сили передбачає витіснення іншого. З цього погляду життя окремої людини нічим не відрізняється від життя народу. Кожен народ має в собі покликання від Бога творити свою історію, вступати в боротьбу, яка є частиною життя нації. Зростання і розвиток нації відбувається перед лицем Божим. Бог закликає народ до різноманітності, до боротьби, до перемоги. І сила – від Бога, і перемога – від Бога. Тепер слід відповісти на запитання, як має поводитися народ, який переживає Божий поклик перебуваючи у розквіті власних сил. Чи слід дозволяти такому народові йти за цим покликом, навіть якщо нехтується життя інших народів? Якщо Бог є Господом історії, пише Бонхеффер, і якщо народ схиляється у смиренні перед святою волею, що керує історією, то такий народ – разом із Богом, у своїй молодості, в процесі розвитку – може перемогти ті народи, які слабші за нього. Тоді Бог буде з ним. Народ твориться людьми, які усвідомлюють серйозну відповідальність за те, що вони роблять, відмовляються від своєї власної егоїстичної волі на користь божественної волі, яка керує світовою історією. Те ж саме стосується й окремої людини. Якщо наш власний інтелектуальний ріст, наша власна інтелектуальна молодість, наша власна сила підіймає нас над іншими, то ми не маємо права на сентиментальності. Бог хоче, щоб ми з мужністю вирішили вторгнутися в межі «іншого», навіть якщо роблячи так, ми завдаємо болю цій людині. Сам Бог знайде спосіб зцілити рани, які Він завдає через нас, бо це рани, які ми завдаємо заради Нього, пише Бонхеффер⁵². Щоб розв'язати цю дилему він розвиває тему про історію і любов (*Geschichte und Liebe*). Ці два поняття хоч і народжені від Бога, але не завжди співвідносяться між собою. Лише у вічності вони досягнуть свого синтезу. Історія нашого життя – а наше життя повинно мати свою історію, якщо воно має бути чимось інакшим, а не божественним життям, – часто веде нас шляхами, які, здавалося б, суперечать любові, але якщо ми залишатимемося на цьому шляху з Богом, то завжди залишатимемося і на шляху любові⁵³.

⁵² DBW 10, 339–340.

⁵³ DBW 10, 340.

Бонхеффер застерігає від розуміння етики як індивідуальної заповіді і закону. Християнську етику слід розглядати як відповідальність перед Богом. Лише така етика ніколи не підведе християнина. Далі теолог наводить приклад з економіки / бізнесу, де відбувається конкурентна боротьба між гравцями. Якщо хтось хоче брати участь в економічних перегонах, то змушений рахуватися з правилами гри. Постає запитання: чи може християнин бути відповідальним бізнесменом (підприємцем)? Ми часто чуємо, пише Бонхеффер, про подвійну мораль: одну – для особистого життя, а іншу – для бізнесу. Але так не може бути, бо у християнина є лише одна совість (*ein Gewissen*), якій він повинен підкорятися в будь-яких ситуаціях. Чи можна, маючи одне сумління, вести бізнес? Це важливе запитання, бо економічний розвиток необхідний для благополуччя наших рідних, отже християнин має бути зацікавленим у ньому. Якщо справи служать якійсь високій меті, то обирати християнин буде, знов-таки, не між добром та злом. Він схилиться в бік рішення, яке йому диктуватиме його сумління – навіть якщо таке рішення спонукатиме його до жорстокіших дій, які можуть нагадувати злі вчинки⁵⁴. Саме тут і вимагається постійне оновлювання відносин з Божою волею. Бонхеффер підбиває підсумок словами про те, що ми живемо в чужому світі, але хочемо бути християнами. Однак утеча з цього світу не допоможе. Єдине, що допоможе, це життя в цій складній реальності – з повним її усвідомленням і цілковитою довірою Богові. Тільки Бог може провести християнина шляхами цього світу. І чим глибше християнин вдивляється в таке не просте життя світу, тим глибше він розуміє, що добро можливе лише через зло, що саме зло дає змогу реалізуватися добру. І тут ми маємо здивуватися тому, що божественному порядку (*die göttlichen Ordnung*) притаманне таке протиріччя⁵⁵.

Висновок, який робить Бонхеффер, такий. Етика, як уже було сказано – це питання землі і крові. Але це також і питання Бога, який створив і перше й друге. І саме через цю дуальність: Бога і землі / крові постає криза. Етичне може бути знайдене на шляхах історії, воно присутнє в конкретній ситуації, у момент божественного поклику, божественного звернення, що пред'являються конкретною кризою, у рішенні, яке ухвалюється в конкретних обставинах, – тобто це виклик, на який я повинен відповісти, те, перед чим я відповідальний. Етичне не існує як принцип у вакуумі; добро і зло існують не як універсальні ідеї, але як якості волі, яка вирішує. Добро і зло існують лише як щось, що здійснюється у свободі, тоді як принцип схиляє нас до закону. Перебуваючи за провидінням Божим у певній ситуації, маючи Бога в серці, покладаючись на авторитет тих, хто став вільним, християнин не підлягає жодному іншому суду, ніж своєму та Божому. Маючи свободу від закону та принципів, християнину слід входити в цю складну взаємодію зі світом. Він не може апріорі вирішувати, що робитиме, радше він дізнається про це лише тоді, коли реально увійде у кризову ситуацію й усвідомить, що до нього звертається Бог. Християни повинні мати міцний

⁵⁴ DBW 10, 341.

⁵⁵ DBW 10, 342.

зв'язок із земним, якщо прагнуть досягти стосунків із Богом. Вони причетні до тривоги, якою охоплений світ, але, до всього, переживають той парадокс, що цей світ пропонує їм вибрати не між добром і злом, а між злом та злом, коли зло може підштовхнути на шлях до Бога. Християни повинні пройти випробування грубим протиріччям між тим, як вони хочуть діяти, і тим, як вони повинні діяти. Бонхеффер зазначає, що вони мусять подорослішати через цю кризу, мусять «достигнути», але при цьому не відпасти від Бога говорячи: «Хай буде воля Твоя» (Мф 6:10). Тільки через прив'язаність до землі, тільки в кипінні людської свідомості нам відкривається вікно у вічність (*Nur durch die Tiefen unserer Erde, nur durch die Stürme eines Menschengewissens hindurch eröffnet sich der Blick auf die Ewigkeit*)⁵⁶.

У кінці лекції Бонхеффер розповідає своїм слухачам легенду про велетня Антея, сина бога моря Посейдона і богині землі Геї. Він був сильніший за всіх людей світу. Ніхто не міг його перемогти, аж поки під час одного бою його супротивник Геракл не підняв його над землею. Після цього велетень втратив силу, яка підтримувалася в ньому завдяки його контакту із землею. Антей був нездоланий, доки торкався матері-Землі, від якої черпав нову наснагу й енергію. Мораль цього міфу, каже Бонхеффер, полягає в тому, що ті, хто покине землю, хто намагатиметься втекти від кризи свого часу, втратять усю свою силу, яка наразі підтримує їх у контексті вічності. Земля залишається нашою матір'ю, так само як Бог залишається нашим батьком, і тільки тих, хто їй вірний, вона «поміщає» в обійми Батька. Земля, з усіма її катаклізмами – це Пісня над піснями християнина (*Das ist das Hohelied der Christen von der Erde und ihrer Not*)⁵⁷.

Отже, приклади, які розглянув Бонхеффер під час своєї лекції, показують, що християни повинні «знаходити себе» в конкретній ситуації і звідти спрямовувати свій погляд на вічність. В умовах, коли ситуація здається нам суперечливою, ми маємо завжди заново боротися за те, щоб, виходячи з Божої волі, ухвалити власне відповідальне рішення, яким би воно не було. Щодо етики, то вона ніколи не стане ще одним шляхом від людини до Бога. Як усе, що робить людина, яку Христос врятував від загибелі в цьому світі, етика залишається жертвоприношенням, демонстрацією нашої слабкої волі, яку Бог може як прийняти, так і відкинути. Людські вчинки беруть свій початок у визнанні Божої благодаті, спрямованої на все людства й окремо взяту людину; добрі справи вкорінені в Божій благодаті, яка дозволяє усвідомити і пройти труднощі нашого часу. Саме через це царина благодаті (*das Reich des Ethischen*) вища за царину етичного (*das Reich der Gnade*). Страждання і муки совісті повинні закінчитися, незбагненне протиріччя Божественного ладу (*göttlichen Ordnungen*) у світі має прояснитися – якщо на заміну царству цього світу має прийти царство благодаті і якщо Царство Боже має замінити людське царство. Тільки ті, хто відчули всю серйозність, глибину і страждання царства цього

---

⁵⁶ DBW 10, 344.

⁵⁷ DBW 10, 345.

світу, царства етичного, прагнуть чогось більшого і бажають, щоб на зміну нашого світу прийшло Його царство⁵⁸.

Висновки

Деякі характерні ідеї, представлені Бонхеффером у лекції «Основні питання християнської етики» й надалі залишатимуться важливими для його теології та перемістяться в «Етику», яка стане його *magnum opus*. Певні погляди упродовж наступного десятиліття трансформуються, а інші зміцніють остаточно. Одна з головних тем, яку Бонхеффер опрацьовує в «*Schöpfung und Fall*» («Створення і падіння», 1933)⁵⁹ та в «*Ethik*», – про те, що християнська етика це не про конфлікт добра і зла; навпаки, двоїстість добра і зла є наслідком гріхопадіння. Багато з тих, хто вперше прочитав деякі твердження барселонської лекції Бонхеффера, були здивовані: вони досі знали його лише як «пацифіста», антинаціоналістичного екуменіста і представника антинацистського опору. Їх образила його *völkisch lebensraum* теологія, де *lebensraum* – це німецька концепція експансіонізму та націоналізму (*völkisch*), такий собі «порядок денний», який був єдиним для німецької політики з 1890-х до 1940-х років. Уже за кілька років Бонхеффер змінить деякі свої погляди і вже не вживатиме певні концепти, тому що після 1933-го вони заповнять лексикон німецьких християн (*Deutsche Christen*) і будуть використані на підтримку нацистської расової та антисемітської доктрини.

Характерною особливістю тогочасного світу, на думку Бонхеффера, було те, що фундамент, а краще сказати – «буржуазна паркетна підлога» (за Бетге), повсюдно вислизав із-під ніг⁶⁰; це відчувалося в політичній, освітній, етичній та релігійній невпевненості того періоду. Тому кожному (тоді й тепер) потрібно «проекскаменувати» свій фундамент. Але це можливо зробити лише дивлячись на християнство у глобальній перспективі, через призму «іншого». Якщо узагальнити, то етика має орієнтуватися на реальні людські проблеми і питання (або просто на реальність / *Wirklichkeit*) і допомагати нам не загубитися у беззмістовних рефлексіях – рефлексіях, що наголошують на тому, яким *має бути* світ, а не на тому, яким він *є насправді*.

Тему етики Бонхеффер частково порушуватиме і у спілкуванні з Карлом Бартом, із яким уперше зустрінеться у 1931-му. А під час літнього семестру 1932 року він проведе в університеті семінар зі студентами на тему «Чи існує християнська етика?» (*Gibt es eine christliche Ethik?*)⁶¹. Етична тематика обговорюватиметься і під час підготовки семінарів у Сповідницькій церкві (*Bekennende Kirche*). Ймовірно, приблизно 1942 року Бонхеффер підготує коротке есе (можливо, лекційне)

⁵⁸ DBW 10, 354.

⁵⁹ DBW 3.

⁶⁰ «Чи були колись в історії люди, яким у їхньому сьогоденні настільки бракувало ґрунту під ногами?» Підсумковий звіт на зламі 1943 року. Десять років по тому. 47–66. Взято з: Бонхеффер. *Спротив і порок. Листи і нотатки з-за ґрат*, 48.

⁶¹ DBW 11, 303–313.

«Вивчення “особистої” та “о’єктивної” етики» (*Studie zum Thema “Personal-und ‘Sach’ethos”*)⁶². Його “*Sanctorum Communio*” і “*Nachfolge*” (Наслідування)⁶³ також містять елементи етичного, особливо в тих частинах, де мовиться про Нагірну Проповідь. Але все ж таки більш глибоко до християнської етики Бонхеффер звернувся після того, як гестапо (в березні 1940 р.) закрило навчальний теологічний центр Сповідницької церкви.

Список літератури

- Бонгеффер, Дитрих. *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат*. К.: Дух і Літера, 2018.
- Ніцше, Фрідріх. *Так казав Заратустра: Книжка для всіх і ні для кого. Жадання влади*. Переклад з німецької Анатолій Онишко та Петро Таращук. Дніпро, Київ: Основи, 1993.
- Ніцше, Фрідріх. *Весела наука*. Переклад з німецької В. Б. Чайковського. Харків: Фоліо, 2020.
- Bethge, Eberhard. *Dietrich Bonhoeffer. Eine Biographie*. München: Christian Kaiser Verlag, 1967.
- Bonhoeffer, Dietrich. Herausgegeben von Eberhard Bethge. *Dietrich Bonhoeffer Werke. Band 1. Sanctorum Communio: Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*. München: Verlagsgruppe Random House, 1986.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke. Band 2. Akt und Sein: Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. München: Verlagsgruppe Random House, 1988.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 3. Schöpfung und Fall. Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. München: Verlagsgruppe Random House, 1988.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 4. Nachfolge*. München: Verlagsgruppe Random House, 1989.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke, Band 6. Ethik*. München: Verlagsgruppe Random House, 1992.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke, Band 10. Barcelona, Berlin, Amerika 1928–1931*. München: Verlagsgruppe Random House, 1992.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 11. Ökumene, Universität, Pfarramt 1931–1932*. München: Verlagsgruppe Random House, 1994.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 16. Konspiration und Haft 1940–1945*. München: Verlagsgruppe Random House, 1996.

⁶² DBW 16, 550–562. Чому «ethos» перекладено як «етика», пояснюється в англійському виданні (*Dietrich Bonhoeffer Works English*): DBWE 16, 540.

⁶³ DBW 4.

- Tillich, Paul. *Die religiöse Lage der Gegenwart*. Berlin: Ullstein, 1926.
- Schlingensiepen, Ferdinand. *Dietrich Bonhoeffer. 1906–1945. Eine Biographie*. München: Verlag C.H. Beck, 2006.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Dietrich Bonhoeffer Works, Volume 16. Conspiracy and Imprisonment. 1940–1945*. Minneapolis, Fortress Press, 2006.
- De Gruchy, John W. "Biographies and Portraits". In Michael Mawson, Philip G. Ziegler (eds.) *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*. Oxford: Oxford University Press, 2019: 462–471.
- Haynes, Stephen R. *The Battle for Bonhoeffer*. Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Company, 2018.
- Marsh, Charles. *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer*. London: SPCK, 2014.
- Pugh, Jeffrey C. *Religionless Christianity. Dietrich Bonhoeffer in Trouble Time*. NY: T&T Clark, 2008.

References

- Bonheffer, Dytrykh. *Sprotyv i pokora. Lysty i notatky z-za grat*. K.: Dukh i Litera, 2018.
- Nitšshe, Fridrikh. *Tak kazav Zaratustra: Knyzŕhka dliā vsikh i ni dliā koho. ZĖadanniā vldy. Pereklad z nimets'koï Anatoliï Onyshko ta Petro Tarashchuk*. Dnipro, Kyïv: Osnovy, 1993.
- Nitšshe, Fridrikh. *Vesela nauka. Pereklad z nimets'koï V. B. Chaïkovs'kohu*. Kharkiv: Folio, 2020.
- Bethge, Eberhard. *Dietrich Bonhoeffer. Eine Biographie*. München: Christian Kaiser Verlag, 1967.
- Bonhoeffer, Dietrich. Herausgegeben von Eberhard Bethge. *Dietrich Bonhoeffer Werke. Band 1. Sanctorum Communio: Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*. München: Verlagsgruppe Random House, 1986.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke. Band 2. Akt und Sein: Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. München: Verlagsgruppe Random House, 1988.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 3. Schöpfung und Fall. Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. München: Verlagsgruppe Random House, 1988.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 4. Nachfolge*. München: Verlagsgruppe Random House, 1989.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke, Band 6. Ethik*. München: Verlagsgruppe Random House, 1992.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke, Band 10. Barcelona, Berlin, Amerika 1928–1931*. München: Verlagsgruppe Random House, 1992.

- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 11. Ökumene, Universität, Pfarramt 1931–1932*. München: Verlagsgruppe Random House, 1994.
- . *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 16. Konspiration und Haft 1940–1945*. München: Verlagsgruppe Random House, 1996.
- Tillich, Paul. *Die religiöse Lage der Gegenwart*. Berlin: Ullstein, 1926.
- Schlingensiepen, Ferdinand. *Dietrich Bonhoeffer. 1906–1945. Eine Biographie*. München: Verlag C.H. Beck. 2006.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Dietrich Bonhoeffer Works, Volume 16. Conspiracy and Imprisonment. 1940–1945*. Minneapolis, Fortress Press, 2006.
- De Gruchy, John W. “Biographies and Portraits”. In Michael Mawson, Philip G. Ziegler (eds.) *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*. Oxford: Oxford University Press, 2019: 462–471.
- Haynes, Stephen R. *The Battle for Bonhoeffer*. Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Company, 2018.
- Marsh, Charles. *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer*. London: SPCK, 2014.
- Pugh, Jeffrey C. *Religionless Christianity. Dietrich Bonhoeffer in Trouble Time*. NY: T&T Clark, 2008.

“The Main Questions of Christian Ethics”: Following Dietrich Bonhoeffer’s Barcelona Lecture

Abstract: The intellectual legacy of Dietrich Bonhoeffer (1906–1945), one of the most influential theologians of the 20th century, has been interpreted in various ways. His ideas were both mooched off of and developed. His judgments regarding certain elements of Christian ethics were no exception. In order to avoid falling into the trap of modern interpreters of Bonhoeffer, who often tailor the views of this theologian to fit their own paradigm, accepting some of his ideas and ignoring others, it is necessary to independently research the entirety of his works, which have survived and reached us thanks to his student and friend, Eberhart Bethge. Therefore, the purpose of this essay is to comprehensively examine those parts of Bonhoeffer’s work that receive the least attention in wider theological circles. In other words, we will see the statements of a different Bonhoeffer, not the one that is known to the general readership. Bonhoeffer’s dissertations, books, articles, sermons, lectures, correspondence, poetry, etc., totaled sixteen volumes. The Lutheran theologian developed his concept of ethics throughout his (unfortunately, very short) life, but this concept is known mostly for Bonhoeffer’s key work of the ‘40s, aptly titled – “Ethics”. Therefore, in order to understand where his original and sometimes radical ethical ideas originate, one should turn to the texts of Dietrich Bonhoeffer and his biography. The relevance of our material lies in the fact that the Ukrainian reader is largely unfamiliar with Bonhoeffer’s early works. Moreover, today’s Ukrainian reader only has a translation of his letters and notes from prison. To investigate

the ethical teaching of this German theologian, researchers should start with his Barcelona lecture and move to his life's work, that is, to the aforementioned "Ethics". Bonhoeffer's work is relevant more than ever in the current Ukrainian context, which is essentially a state of war with Russia's invading horde and in which ordinary Christians (and not only they) face ethical challenges on a daily basis. And although Bonhoeffer's texts are written, to a greater extent, from the position of a German (it is difficult to justify the wars that Germany waged in the 20th century), he was still right on certain issues that will be discussed in the essay.

Key words: Bonhoeffer, responsible action, "last things", "penultimate things", God's will, pacifism, war, ethics, Sermon on the Mount, moral commandments, Ordnungen, völkisch, lebensraum.

Anatoliy DENYSENKO

Eastern European Institute of Theology, Lviv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7166-9401

Надійшла до редакції / Received 12.03.2024

Прийнята до публікації / Accepted 25.03.2024